

Critical Evaluation of the Book Iran's Foreign Policy during the Pahlavi Era (۱۹۲۱-۱۹۷۹) "The Limitations of a Dominant Narrative"

Mohammad-Jafar Javadi Arjmand*^۱
Maryam Bardbar Mojdehi^۲

Abstract

The Pahlavi era is a pivotal period in Iran's contemporary history, during which foreign policy resulted from the interplay of domestic dynamics, elite agency, and international constraints. The book "Iran's Foreign Policy during the Pahlavi Era (۱۹۲۱-۱۹۷۹)" by Houshang Mahdavi provides a coherent narrative of diplomatic developments across this period. This study critically evaluates the book from theoretical, methodological, and content perspectives. The main question is whether this work offers a comprehensive analysis of Pahlavi's foreign policy. The hypothesis suggests that overemphasis on the Shah and elites, neglect of domestic institutions, social forces, and economic-cultural contexts, along with the absence of an explicit theoretical framework, has left the analysis largely descriptive and limited its capacity for causal and multilevel explanation. The theoretical framework draws on multilevel analysis and the multiple-streams model, incorporating individual, institutional, social, and international structural levels. The research employs a descriptive-analytical method with a critical approach, drawing on Mahdavi's book, archival documents, political memoirs, press,

^۱ Professor, Department of Political Science, University of Tehran, Tehran, Iran. Corresponding Author, mjjavad@ut.ac.ir;

^۲ PhD Candidate in Political Science, University of Tehran. bordbsrmsrysm1414@gmail.com;

Date received: ۱/۰۴/۲۰۲۶, Date of acceptance: ۲۶/۰۷/۲۰۲۶

and scholarly sources. The findings indicate that critically reassessing this work enables a more precise and comprehensive analysis of Iran's foreign policy during the Pahlavi era.

Keywords: Critical Evaluation, Multilevel Analysis, Foreign Policy, Iran, Pahlavi Era

Introduction

The Pahlavi period (۱۹۲۱–۱۹۷۹) represents one of the most complex and decisive phases in modern Iranian history, reflecting the dynamic interplay among the state, society, and the international system within a sensitive and often turbulent context. This era, spanning from the rise of Reza Shah and the establishment of a centralized authoritarian state to the Islamic Revolution of ۱۹۷۹, was marked by profound geopolitical, economic, social, and cultural transformations that significantly shaped Iran's foreign policy orientations. Understanding this period is crucial for scholars of history, political science, and international relations, as foreign policy during this time functioned not only as a mechanism for protecting national sovereignty but also as a tool for legitimizing state-led modernization and the consolidation of power. Despite the significance of this era, much of the existing scholarship has been predominantly descriptive and chronologically structured, often neglecting causal analysis and the complex interactions between domestic and international factors. Consequently, a comprehensive understanding of decision-making processes, institutional roles, societal influences, and structural constraints remains insufficiently addressed, necessitating a multi-level analytical approach.

Houshang Mahdavi's *Iran's Foreign Policy during the Pahlavi Era* (۱۹۲۱–۱۹۷۹) stands as a seminal work that has substantially shaped both public and scholarly perspectives on Iranian foreign policy. Covering a fifty-seven-year period from the ۱۹۲۱ coup to the Islamic Revolution, Mahdavi provides a coherent and continuous narrative of Iran's diplomatic history, emphasizing the tension between nationalist and independence-oriented forces and imperial powers. Key strengths of Mahdavi's work include its comprehensive scope, narrative continuity, and extensive use of diverse sources—including domestic and international archives, newspapers, political memoirs, and diplomatic documents—which enhance its reliability and value as a research reference. Nevertheless, critical review reveals significant analytical and theoretical limitations. The absence of an explicit and systematic theoretical framework, coupled with a primary focus on the Shah and political elites while neglecting domestic institutions, societal actors, and economic and cultural dimensions, confines the book to a largely descriptive level and limits its capacity for causal and multi-dimensional analysis. The narrative is predominantly linear and event-driven, overlooking the complex interplay of practical objectives, decision-making processes, and societal influences.

Materials & Methods

this study adopts a descriptive-analytical methodology combined with a critical perspective. Data were collected through a detailed review of Mahdavi's book, complemented by internal and external archival sources, newspapers, political memoirs, and related academic studies. Analysis is conducted across three dimensions: intratextual critique to identify inconsistencies and limitations within Mahdavi's narrative; extratextual critique through comparison with archival sources and established scholarship; and critique of the production context to situate the book as a product of its time and the prevailing official discourse. The theoretical framework guiding this study is based on a multi-level analytical approach and Morin and Paquin's multi-branch foreign policy model, integrating the micro-level (leaders' agency), bureaucratic level (institutions), societal level (public opinion and interest groups), and structural/international level (international system and great powers). This framework enables the analysis of Pahlavi-era foreign policy as the outcome of complex interactions among individual, institutional, societal, and structural factors, allowing for nuanced, multi-dimensional interpretation and evaluation.

Discussion & Results

The central research question of this study is: Does Mahdavi's book offer a comprehensive and multidimensional analysis of Iran's foreign policy during the Pahlavi period? The research hypothesizes that Mahdavi's concentration on the Shah and elites, along with limited attention to domestic institutions and societal actors, results in a constrained, predominantly descriptive analysis of Iran's foreign policy. It further posits that adopting a multi-level framework encompassing individual leadership, bureaucratic institutions, societal actors, and the international system could address these analytical and theoretical limitations, providing a more precise and comprehensive understanding of decision-making processes and the interplay of domestic and external factors. The findings of this study reveal that while Mahdavi's book remains a foundational work in the historiography of Iranian political and diplomatic history, its methodological and theoretical constraints significantly limit its explanatory power. The absence of an explicit and systematic theoretical framework, coupled with a primary focus on the Shah and political elites while neglecting domestic institutions, societal actors, and economic and cultural dimensions, confines the book to a largely descriptive level and limits its capacity for causal and multi-dimensional analysis. The narrative is predominantly linear and event-driven, overlooking the complex interplay of practical objectives, decision-making processes, and societal influences. At the micro-level, the personal characteristics, perceptions, and cognitive biases of the Shahs significantly influenced foreign policy decisions—an aspect largely absent from Mahdavi's analysis. At the bureaucratic level, the roles of institutions such as the Ministry of Foreign Affairs, the military, and security organizations in shaping and implementing foreign policy remain underexplored in the book. At the societal level, the influence of public opinion, interest groups, intellectuals, and the press on foreign policy orientations is virtually ignored. At the

structural/international level, while Mahdavi provides a relatively strong analysis of the international environment, the mechanisms through which structural constraints translated into specific policy choices are not adequately explained.

Conclusion

while Mahdavi's book remains a foundational work in the historiography of Iranian political and diplomatic history, its methodological and theoretical constraints limit its explanatory power. Critical assessment using a multi-level analytical model allows for a more balanced, precise, and multi-perspective understanding of foreign policy during the Pahlavi era. This approach not only addresses the descriptive limitations of Mahdavi's narrative but also provides a rigorous framework for examining the interplay between domestic institutions, societal actors, and structural constraints, contributing to the production of a more comprehensive and analytically robust historical knowledge of Iran's foreign policy in the twentieth century. The study demonstrates that adopting a multi-level framework encompassing individual leadership, bureaucratic institutions, societal actors, and the international system can address the analytical and theoretical limitations of Mahdavi's work, providing a more precise and comprehensive understanding of decision-making processes and the interplay of domestic and external factors in shaping Iran's foreign policy during the Pahlavi period.

Bibliography

- Abrahamian, E. (۲۰۰۸). *A History of Modern Iran*. Cambridge University Press.
- Abrahamian, E. (۲۰۱۳). *The Coup: ۱۹۵۳, the CIA, and the Roots of Modern U.S.-Iranian Relations*. The New Press.
- Afary, J. (۱۹۹۶). *The Iranian Constitutional Revolution, ۱۹۰۶-۱۹۱۱: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism*. Columbia University Press.
- Allison, G. T. (۱۹۷۱). *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis*. Little, Brown.
- Allison, G. T., & Zelikow, P. (۱۹۹۹). *Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis* (۲nd ed.). Longman.
- Alvandi, R. (۲۰۱۴). *Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War*. Oxford University Press.
- Amuzegar, J. (۱۹۷۷). *Iran: An Economic Profile*. Middle East Institute.
- Bashiriye, H. (۱۳۹۰). *Political Sociology: The Role of Social Forces in Political Life*. Tehran: Ney Publishing. (in Persian)
- Bayat, M. (۱۹۹۱). *Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of ۱۹۰۵-۱۹۰۹*. Oxford University Press.

- Dehghani Firouzabadi, S. J. (۱۴۰۲). Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran. Tehran: SAMT Publications. (in Persian)
- Foran, J. (۱۹۹۸). Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from ۱۹۰۰ to the Revolution. Westview Press.
- Gasiorowski, M. J. (۱۹۹۱). U.S. Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran. Cornell University Press.
- Ghasemi, S. (۲۰۱۷). The role of SAVAK in Iran's foreign policy during the Pahlavi era. Iranian Studies, ۵۰(۳), ۴۵۱-۴۷۰.
- Ghani, S. (۱۹۹۸). Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Power. I.B. Tauris.
- Giddens, A. (۱۹۸۴). The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. University of California Press.
- Hamidi, S., & Shayesteh-Rad, J. (۱۳۹۸). Clientelist Foreign Policy and the Collapse of the Pahlavi Regime: An Analysis of the Shah's Perception of National Role. Studies of Political Islam in the World, ۸(۳), ۹۱-۱۱۲. (in Persian)
- Houshang Mahdavi, A. R. (۱۳۷۴). Iran's Foreign Policy during the Pahlavi Era (۱۳۰۰-۱۳۵۷). Tehran: Alborz Publishing. (in Persian)
- Hudson, V. M. (۲۰۱۴). Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory (۲nd ed.). Rowman & Littlefield.
- Hopf, T. (۲۰۱۰). Social construction of international politics: Identities & foreign policies, Moscow, ۱۹۵۵ and ۱۹۹۹. [www.scribd.com/document/38411443/Social-construction-of-international-politics-Identities-and-foreign-policies-Tobias-Hopf-2010](#)
- Halperin, M. H., Clapp, P., & Kanter, A. (۲۰۰۶). Bureaucratic Politics and Foreign Policy. Brookings Institution Press.
- Howell, M. C., & Prevenier, W. (۲۰۰۱). From Reliable Sources: An Introduction to Historical Methods. Cornell University Press.
- Jervis, R. (۱۹۷۶). Perception and Misperception in International Politics. Princeton University Press.
- Katouzian, H. (۱۹۸۱). The Political Economy of Modern Iran: Despotism and pseudo-modernism, ۱۹۲۶-۱۹۷۹. [www.scribd.com/document/38411443/Social-construction-of-international-politics-Identities-and-foreign-policies-Tobias-Hopf-2010](#)
- Katzenstein, P. J. (Ed.). (۱۹۷۸). Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States. University of Wisconsin Press.
- Katzenstein, P. J. (۱۹۹۶). The Culture of National Security. Columbia University Press.
- Keddie, N. R. (۲۰۰۳). Modern Iran: Roots and Results of Revolution. Yale University Press. <https://yalebooks.yale.edu/book/۹۷۸۰۳۰۰۹۸۵۶۳/modern-iran>.
- Khong, Y. F. (۱۹۹۲). Analogies at War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decisions of ۱۹۶۵. Princeton University Press.

- Levy, J. S. (۱۹۹۷). Learning and Foreign Policy: Sweeping a Conceptual Minefield. In P. Tetlock, S. Kim, & R. Lundgren (Eds.), *Psychology and Deterrence* (pp. ۲۸۹-۳۱۳). University of Michigan Press.
- Mahoney, J., & Rueschemeyer, D. (Eds.). (۲۰۰۳). *Comparative Historical Analysis in the Social Sciences*. Cambridge University Press.
- Mello, P. A., & Ostermann, F. (Eds.). (۲۰۲۳). *Routledge handbook of foreign policy analysis methods*. Routledge.
- Mirsepasi, A. (۲۰۰۰). *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran*. Cambridge University Press.
- Mohammadi, M. (۱۳۸۶). *Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran: Principles and Issues*. Tehran: Dadgostar Publications. (in Persian)
- Mohammadian, M., & Hajiyousefi, A. M. (۲۰۲۲). The analysis of Iran's foreign policy from a sociohistorical perspective. *SocioStudies*, ۲(۲), ۱-۲۰. https://www.sociostudies.org/upload/socionauki.ru/journal/seh/۲۰۲۲_۲/۰۰۴_Mohammadian.pdf.
- Morin, J.-F., & Paquin, J. (۱۳۹۸). *Foreign Policy Analysis: A Toolbox*. Translated by V. Bozorgi. Tehran: Qoomes Publishing. (in Persian)
- Mousavi-Nia, S. R. (۱۳۹۳). *Decision-Making Patterns in Iran's Foreign Policy: A Comparative Study of the Second Pahlavi Era (۱۳۴۲-۱۳۵۷) and the Islamic Republic (۱۳۵۸-۱۳۶۸)*. Tehran: Allameh Tabataba'i University Press. (in Persian)
- Najafi, Sh., & Zibaie, M. (۱۴۰۴). A Critical Review of the Book "Evaluating Iran's Foreign Policy Patterns between Two Revolutions" with an Introduction to Foreign Policy Inspired by Historical Sociology. *Journal of Historical Sociology*, ۱۷(۱), ۴۵-۶۸. (in Persian)
- Pierson, P. (۱۹۹۶). The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis. *Comparative Political Studies*, ۲۹(۲), ۱۲۳-۱۶۳.
- Putnam, R. D. (۱۹۸۸). *Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games*. International Organization, ۴۲(۳), ۴۲۷-۴۶۰.
- Ramazani, R. (۱۹۷۵). *Iran's foreign policy ۱۹۴۱-۱۹۷۳: A study of foreign policy in modernizing nations*. University of Virginia Press.
- Ramezani, R. (۱۴۰۰). *A History of Iran's Foreign Policy (From the Safavid Era to the End of the First Pahlavi)*. Translated by R. Eslami & Z. Pezeshkian. Tehran: Ney Publishing. (in Persian)
- Sedaghat, S. (۱۳۹۴, ۱۴ Bahman). *The Historian of Foreign Policy*. Center for the Great Islamic Encyclopedia. Retrieved from <https://www.cgie.org.ir/popup/fa/system/contentprint/۱۱۵۰۰۸>. (in Persian)
- Scott, A. (۲۰۰۸). Theoretical Poverty in Iranian Diplomatic History. *International Journal of Middle East Studies*, ۴۰(۳), ۴۵۳-۴۷۰.
- Schumpeter, J. A. (۱۹۵۴). *History of economic analysis*. Oxford University Press.
- Strange, S. (۱۹۸۸). *States and Markets: An Introduction to International Political Economy*. Pinter.

Thompson, P. (۲۰۰۰). The Voice of the Past: Oral History (۳rd ed.). Oxford University Press.

Tosh, J. (۲۰۰۰). The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History. Pearson.

Waltz, K. N. (۱۹۵۹). Man, the State, and War: A Theoretical Analysis. Columbia University Press.

Waltz, K. N. (۱۹۷۹). Theory of International Politics. Addison-Wesley. <https://www.amazon.com/Theory-International-Politics-Kenneth-Waltz/dp/۰۰۷۰۵۵۴۸۰۲۶>

Waltz, K. N. (۱۹۷۹). Theory of International Politics. New York, NY: McGraw-Hill

Wendt, A. (۱۹۹۹). Social Theory of International Politics. Cambridge University Press.

Weldes, J. (۱۹۹۹). Constructing national interests: The United States and the Cuban Missile Crisis. University of Minnesota Press.

ارزیابی انتقادی کتاب سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۰)

«محدودیت‌های یک روایت مسلط»

محمدجعفر جوادی ارجمند*^۱

مریم بردبار مژدهی^۲

چکیده

دوران پهلوی، از مقاطع محوری تاریخ معاصر ایران است که سیاست خارجی آن در تعامل با تحولات داخلی، نقش نخبگان و محدودیت‌های نظام بین‌الملل شکل گرفته است. کتاب «سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۰)» اثر عبدالرضا هوشنگ مهدوی، روایتی منسجم از تحولات دیپلماتیک این دوره ارائه می‌دهد. پژوهش حاضر با هدف ارزیابی انتقادی این کتاب از منظر نظری، روش‌شناختی و محتوایی انجام شده است. پرسش اصلی آن است که آیا این اثر می‌تواند تحلیلی همه‌جانبه از سیاست خارجی پهلوی ارائه دهد؟ فرضیه حاکی است که تمرکز غالب بر شاه و نخبگان، غفلت از نقش نهادهای داخلی، نیروهای اجتماعی و زمینه‌های اقتصادی-فرهنگی، و فقدان چارچوب نظری صریح، موجب شده تحلیل کتاب عمدتاً در سطحی توصیفی باقی بماند و ظرفیت تبیین علّی و چندسطحی آن محدود گردد. چارچوب نظری، مبتنی بر رویکرد تحلیل چندسطحی و مدل چندشاخه‌ای مورن و پاکن است که سطوح فردی، نهادی، اجتماعی و ساختاری

^۱ استاد گروه علوم سیاسی، عضو هیأت علمی دانشگاه تهران، ایران، نویسنده مسئول، mjjavad@ut.ac.ir

^۲ دانشجوی دکتری علوم سیاسی، دانشگاه تهران، ایران، bordbsrmsrysm14@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۵/۰۱/۱۲، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۵/۰۴

نظام بین‌الملل را هم‌زمان تحلیل می‌کند. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد انتقادی بوده و داده‌ها از مطالعه کتاب مهدوی، اسناد آرشیوی، خاطرات سیاسیون، مطبوعات و پژوهش‌های معتبر گردآوری شده‌اند. نتایج نشان می‌دهد بازخوانی انتقادی این اثر، امکان ارائه تحلیلی دقیق‌تر و جامع‌تر از سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی را فراهم می‌سازد.

کلیدواژه: ارزیابی انتقادی، تحلیل چند سطحی، سیاست خارجی، ایران، دوران پهلوی.

۱. مقدمه

دوره پهلوی، از پیچیده‌ترین و تعیین‌کننده‌ترین عرصه‌های تاریخ معاصر کشور است که تعامل میان دولت، جامعه و نظام بین‌الملل را در بستری حساس و پرفرازونشیب، بازتاب می‌دهد. این دوره تاریخی، از برآمدن رضاشاه و استقرار دولت مرکزی مقتدر تا وقوع انقلاب اسلامی ۱۳۵۷، با تحولات ژئوپلیتیکی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی گسترده‌ای همراه بوده که بر جهت‌گیری سیاست خارجی ایران تأثیر نهاده است. درک دقیق این دوره برای پژوهشگران تاریخ، علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، اهمیت ویژه‌ای دارد؛ چراکه سیاست خارجی در این مقطع، هم وسیله‌ای برای حفاظت از استقلال ملی و هم ابزاری جهت مشروعیت‌بخشی به پروژه دولت-ملت‌سازی اقتدارگرا محسوب می‌شده است. کتاب «سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی (۱۳۰۰-۱۳۵۷)» نوشته هوشنگ مهدوی، نشر البرز (۱۳۷۴)، به‌عنوان اثری شاخص، نقشی بنیادین در شکل‌دهی به درک عمومی و پژوهشی سیاست خارجی ایران ایفا کرده است. در منابعی اشاره شده که این اثر از آن‌رو اهمیت ویژه‌ای دارد که تاریخ مناسبات سیاست خارجی ایران را از کودتای ۱۲۹۹ تا سال‌های منتهی به انقلاب اسلامی، به‌طور کامل و جامع روایت می‌کند و با ذکر دقیق رویدادها، تصویری روشن از تحولات دیپلماتیک این دوره ارائه می‌دهد (نجفی و زیبایی، ۱۴۰۳: ۱۵۳). کتاب مهدوی موفق به دریافت لوح تقدیر از وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی شد که نشان‌دهنده مقبولیت و اعتبار آن در سطح نهادی است. مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی نیز جایگاه مهدوی را به‌عنوان نویسنده‌ای پرکار و اثرگذار در حوزه تاریخ و سیاست تأیید کرده و به‌مناسبت درگذشت مهدوی، بیان داشته که با همه معایبی که درباره آثار وی مطرح است، باید او را یکی از پیشروان تاریخ‌نویسی در باب سیاست خارجی در ایران معاصر دانست (صداقت، ۱۳۹۴: ۲). از ویژگی‌های برجسته اثر، تلاش

نویسنده در ارائه روایتی منسجم و مستمر از دوران پهلوی است که امکان پیگیری روندهای کلان سیاست خارجی ایران را فراهم می‌سازد. جامعیت موضوعی و انسجام روایی کتاب و پیگیری تز محوری «تقابل ملی‌گرایی و استعمار» در طول تمامی فصول، مطالعه آن را آسان ساخته و امکان درک ارتباط میان دوره‌ها و رخدادها را فراهم می‌آورد. همچنین استناد مکرر به منابع متنوع داخلی و خارجی، مقالات، اسناد دیپلماتیک و خاطرات سیاسیون، بر اعتبار اثر افزوده و آن را به منبعی قابل اعتماد برای پژوهشگران بدل ساخته است (Mohammadian and Hajiyousefi, ۲۰۲۲:۹).

این اثر در هفت فصل ایران در فاصله دو جنگ (۱۳۱۸-۱۲۹۷)، دوران جنگ دوم جهانی (۱۳۲۴-۱۳۱۸)، سال‌های جنگ سرد (۱۳۳۰-۱۳۲۴)، سیاست موازنه منفی (۱۳۳۲-۱۳۳۰)، وابستگی به بلوک غرب (۱۳۴۲-۱۳۳۲)، سال‌های تنش‌زدایی (۱۳۵۱-۱۳۴۲) و ژاندارم منطقه (۱۳۵۷-۱۳۵۱) گردآوری شده است. با این حال، بررسی‌های انتقادی، حکایت از محدودیت‌های تحلیلی و نظری کتاب داشته و آثار جدیدتر، تحلیل‌هایی چندعاملی و چند سطحی ارائه داده‌اند که این محدودیت‌ها را جبران خواهد کرد. سوال اصلی پژوهش حاضر آن است که آیا کتاب مهدوی می‌تواند تحلیلی همه‌جانبه از سیاست خارجی دوران پهلوی ارائه دهد؟ فرضیه بیان می‌دارد که این کتاب به دلیل تمرکز بر شاه و نخبگان، غفلت از نهادها و نیروهای اجتماعی و تأکید بر سطوح خاص، تحلیلی محدود و توصیفی از سیاست خارجی ایران ارائه داشته و چارچوبی چندسطحی، شامل فرد، نهاد، جامعه و نظام بین‌الملل، می‌تواند محدودیت‌های نظری و تحلیلی آن را جبران کند و درک دقیق‌تری از فرایند تصمیم‌گیری و تعامل عوامل داخلی و خارجی رقم زند. روش پژوهش، توصیفی-تحلیلی با رویکرد انتقادی بوده و داده‌ها از طریق مطالعه کتاب، اسناد آرشیوی داخلی و خارجی، روزنامه‌ها، خاطرات سیاسیون و پژوهش‌های علمی مرتبط جمع‌آوری شده است. تحلیل در سه سطح نقد درون‌متنی برای شناسایی تناقض‌ها و کاستی‌های روایت مهدوی، نقد برون‌متنی از طریق مقایسه با اسناد آرشیوی و پژوهش‌های معتبر و نقد زمینه تولید برای فهم کتاب به عنوان محصول گفتمان رسمی و محدودیت‌های عصر خود انجام می‌گیرد. چارچوب نظری پژوهش، بر رویکرد تحلیل چندسطحی و مدل چندشاخه‌ای سیاست خارجی مورن و پاکن استوار و شامل سطح خرد، سطح بروکراتیک، سطح اجتماعی و سطح بین‌المللی و ساختاری می‌باشد.

۲. پیشینه پژوهش

مطالعه سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی، از محورهای اساسی تاریخ معاصر ایران به شمار می‌رود. در این حوزه، کتاب «تاریخ سیاست خارجی ایران» اثر روح‌الله رضوانی (۱۴۰۰)، با رویکردی تاریخی-روایی، تحولات دیپلماتیک ایران را از صفویه تا پایان پهلوی اول ترسیم کرده است. هرچند این اثر از غنای داده‌های تاریخی برخوردار است، اما رویکرد آن توصیفی و فاقد چارچوب نظری صریح برای تبیین علی تحولات ارزیابی شده است. سیدرضا موسوی‌نیا در کتاب «الگوهای تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ایران» (۱۳۹۳)، با رویکردی تطبیقی، الگوهای تصمیم‌گیری را در دوره پهلوی دوم (۱۳۴۲-۱۳۵۷) و جمهوری اسلامی (۱۳۵۸-۱۳۶۸) مقایسه کرده و بر نقش نهادها و فرایندهای تصمیم‌گیری تأکید دارد. تمرکز اصلی این اثر بر دوره پهلوی دوم است و پوشش کامل تمامی ادوار را ندارد. منوچهر محمدی نیز در کتاب «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: اصول و مسایل» (۱۳۸۶)، ضمن مروری بر سیاست خارجی پهلوی، به ساختار تصمیم‌گیری و وابستگی‌های خارجی پرداخته، اما حجم مباحث مربوط به این دوره محدود است. در سطح مقالات علمی، نجفی و زیبایی در مقاله «نقد و بررسی کتاب ارزیابی الگوهای سیاست خارجی ایران بین دو انقلاب» (۱۴۰۴)، با رویکرد جامعه‌شناختی-تاریخی، بر ضرورت عبور از روش‌های اثبات‌گرا و ذات‌گرا در تحلیل سیاست خارجی ایران تأکید کرده و معتقدند رویکردهای ترکیبی و چندمتغیره، کارآمدی بیشتری در تبیین روندهای تاریخی دارند. حمیدی و شایسته‌راد در مقاله «سیاست خارجی دست‌نشانده و فروپاشی رژیم پهلوی: واکاوی برداشت شاه از نقش ملی» (۱۳۹۸)، با تکیه بر نظریه هالستی، نقش ادراکی شاه را در جهت‌دهی به سیاست خارجی واکاوی نموده و برداشت ذهنی شاه از نقش ملی را عامل سیاست وابسته به آمریکا دانسته‌اند. همچنین دهقانی فیروزآبادی در کتاب «سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران» (۱۴۰۲)، با رویکرد چندسطحی، مبانی نظری قابل‌تعمیم به تحلیل سیاست خارجی در ادوار مختلف را ارائه داده است.

بررسی نظام‌مند ادبیات پژوهش نشان می‌دهد که با وجود تنوع آثار یادشده، اثری به‌صورت اختصاصی و مستقل به نقد کتاب «سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی» هوشنگ مهدوی نپرداخته است. این کتاب اغلب به‌عنوان منبعی تاریخی-روایی پذیرفته شده و کمتر محل مناقشه نظری یا روش‌شناختی بوده است. با این حال، در بسیاری از پژوهش‌های جدیدتر که با رهیافت‌های نوین تحلیل سیاست خارجی به بررسی این دوره پرداخته‌اند، به محدودیت‌های آثار تاریخی کلاسیک، ازجمله غلبه روایت توصیفی، دولت‌محوری و فقدان چارچوب نظری اشاره شده است؛

نقد‌هایی که شامل مفروضات کتاب مهدوی نیز می‌شود. بنابراین، خلأ اصلی ادبیات موجود، فقدان پژوهشی است که این اثر را نه صرفاً به‌عنوان منبع تاریخی، بلکه به‌عنوان متنی قابل نقد، در پرتو چارچوب‌های نوین تحلیل سیاست خارجی ارزیابی کند. پژوهش حاضر در پاسخ به این خلأ شکل گرفته و می‌کوشد با ارزیابی منسجم و روشمند، به بازخوانی انتقادی این کتاب بپردازد.

۳. چارچوب نظری و مدل تحلیلی: رویکرد چندسطحی و الگوی چندشاخه‌ای تحلیل ژان فردریک مورن و جان‌اتان پاکن

نقد آکادمیک آثار کلاسیک تاریخ دیپلماسی، صرفاً با اتکا به سنجش صحت داده‌ها یا مقایسه روایات تاریخی ممکن نبوده و مستلزم بهره‌گیری از چارچوب‌های نظری تحلیل سیاست خارجی است تا فراتر از توصیف رویدادها، سازوکارهای علی و فرایندهای تصمیم‌گیری را آشکار سازد. تاریخ‌نگاری دیپلماتیک سنتی، از جمله اثر مهدوی، عمدتاً بر روایت خطی، دولت‌محور و نخبه‌گرای تحولات تمرکز داشته و کمتر به تحلیل نظام‌مند سطوح مختلف کنش و تبیین چرایی رفتار خارجی دولت‌ها می‌پردازد. این پژوهش با هدف نقد تحلیلی این اثر، بر چارچوب تلفیقی و رویکرد چندسطحی در تحلیل سیاست خارجی استوار است که سیاست خارجی را نه محصول یک عامل واحد، بلکه برآیند تعامل میان سطوح مختلف ساختاری-بین‌المللی، اجتماعی-داخلی، نهادی-بوروکراتیک و شناختی-فردی می‌داند و امکان ارزیابی هم‌زمان روایت تاریخی، روش‌شناسی، مفروضات نظری و کاستی‌های تبیینی اثر را فراهم می‌آورد (مورن و پاکن، ۱۳۹۸: ۱۱). در سطح شناختی-فردی، ادراک‌ها، باورها و سبک تصمیم‌گیری رهبران، در شکل‌گیری سیاست خارجی، نقشی عمده دارند (Jervis, ۱۹۷۶: ۱۲۳) و اثر مهدوی، با فرض عقلانیت خطی تصمیم‌گیران، از تحلیل سوگیری‌های شناختی و ادراکات راهبردی شاه غفلت می‌ورزد. در سطح نهادی-بوروکراتیک نیز، فرایند تصمیم‌گیری، به اراده فردی تقلیل یافته و نقش پیچیدگی‌های نهادی و رقابت‌های درون سازمانی میان دربار، وزارت امور خارجه و ارتش، به‌صورت نظام‌مند بررسی نشده است (Allison & Zelikow, ۱۹۹۹: ۹۶). از طرفی، سطح اجتماعی-داخلی، شامل مشروعیت سیاسی، شکاف دولت-جامعه و نیروهای اجتماعی، در تبیین سیاست خارجی پهلوی جایگاهی درخور نیافته است؛ حال آن‌که بخشی از محدودیت‌ها و ظرفیت‌های سیاست خارجی را شکل می‌دهند (Putnam, ۱۹۸۸: ۴۴۱).

چارچوب نظری پژوهش، محدودیت‌های آن را در تبیین علی سیاست خارجی ایران نشان می‌دهد. روایت وی، از نظر تاریخی غنی و مستند است؛ اما در تحلیل سیاست خارجی، عمدتاً به سطح ساختاری-بین‌المللی محدود مانده و تصمیمات سیاست خارجی به عنوان واکنش‌هایی اجتناب‌ناپذیر به فشار قدرت‌های بزرگ تفسیر شده و نقش متغیرهای داخلی و فرایندی، کم‌رنگ است. برای عبور از توصیف صرف به سوی تبیین، پژوهش حاضر از «جعبه‌ابزار تحلیل سیاست خارجی» ارائه‌شده توسط مورن و پاکن بهره می‌گیرد که سیاست خارجی را از طریق پنج مؤلفه بررسی می‌کند؛ اهداف اعلامی در برابر اهداف واقعی سیاست خارجی؛ منابع مادی، نهادی، نمادین و مشروعیتی در دسترس دولت؛ ابزارهای دیپلماتیک، اقتصادی، نظامی، فرهنگی و امنیتی؛ فرایند تصمیم‌گیری و نحوه شکل‌گیری تصمیم‌ها و بازیگران مؤثر و سازوکارهای نهادی و درنهایت، نتایج و پیامدها و میزان موفقیت، ناکامی یا پیامدهای ناخواسته سیاست خارجی (مورن و پاکن، ۱۳۹۸: ۲۰-۱۸). اثر مهدوی داده‌های تاریخی فراوانی ارائه می‌دهد؛ اما در تحلیل نظام‌مند این پنج مؤلفه، دچار کاستی بوده و اغلب به ذکر رویدادها بدون سنجش اهداف، ابزارها و پیامدها بسنده می‌کند. بر مبنای ترکیب رویکرد چندسطحی تحلیل سیاست خارجی و الگوی پنج‌گانه مورن و پاکن، مدل تحلیلی نقد اثر مهدوی، برآیند تعامل میان ادراک و سبک تصمیم‌گیری رهبران، ساختار و رقابت نهادهای تصمیم‌ساز، محدودیت‌ها و شکاف‌های اجتماعی-داخلی و فشارهای نظام بین‌الملل دوقطبی است که از طریق اهداف، منابع، ابزارها و فرایندهای تصمیم‌گیری، به نتایج خاصی منتهی شده است.

نقد این اثر، بر چندسطح مکمل استوار است. نقد نظری، که به فقدان یک چارچوب نظری صریح در اثر می‌پردازد؛ نقد روشی، که ناظر بر غلبه روایت رویدادی و توصیفی در کتاب است؛ نقد رویکردی، که به دولت‌محور و نخبه‌گرایانه بودن نگاه کتاب بازمی‌گردد (Hudson, ۲۰۱۴: ۱۷۳-۱۷۷)؛ نقد شکلی و ساختاری، که به ضعف انسجام مفهومی، غلبه توالی زمانی بر منطق تحلیلی و فقدان جمع‌بندی‌های تحلیلی اشاره دارد؛ و نقد تحلیلی و محتوایی، که نشان می‌دهد کتاب، علی‌رغم ارائه داده‌های تاریخی ارزشمند، در تبیین چرایی تصمیمات سیاست خارجی، تحلیل اهداف واقعی، منابع، ابزارها و پیامدهای سیاست خارجی پهلوی ناتوان بوده و مجموعه‌ای از واکنش‌ها به فشارهای بیرونی را به تصویر می‌کشد. این پژوهش نه در پی نفی ارزش تاریخی اثر مهدوی، بلکه معطوف به آشکار سازی محدودیت‌های آن در تبیین علی سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی و ضرورت بهره‌گیری از چارچوب‌های نوین تحلیل سیاست خارجی است. سیاست خارجی ایران در دوره

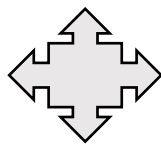
پهلوی، نتیجه تعامل میان ادراک رهبران، ساختار نهادی تصمیم‌گیری، نیروهای اجتماعی و نظام بین‌الملل بوده و داده‌های ارزشمند اثر مهدوی، هنگامی می‌تواند مبنای تحلیل سیاست خارجی قرار گیرد که ضمن حفظ ارزش، درچارچوب مدل‌های نوین و چندسطحی بازخوانی گردد

سطح ساختاری - بین‌المللی

- نظام دوقطبی جنگ سرد
- فشار قدرت‌های بزرگ
- موقعیت ژئوپلیتیک ایران

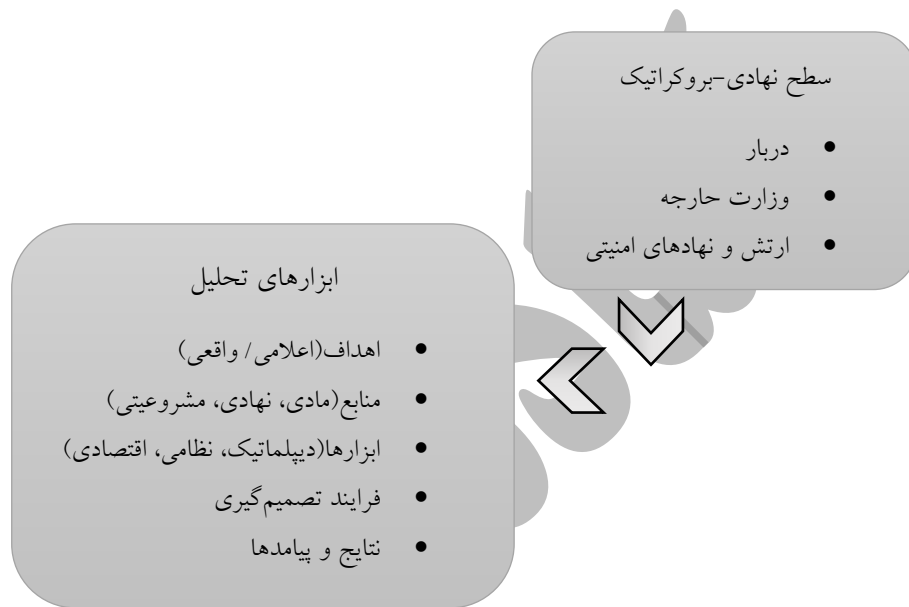
سطح اجتماعی-داخلی

- مشروعیت سیاسی
- شکاف دولت و جامعه
- نیروهای اجتماعی
- اقتصاد سیاسی

سطح شناختی-فردی

- ادراک شاه
- سوگیری شناختی
- سبک تصمیم‌گیری

شکل ۱: مدل تحلیلی پژوهش

۴. نقد نظری: فقدان چارچوب نظری صریح و رئالیسم ضمنی

کتاب سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی (۱۳۵۷-۱۳۰۰)، فاقد یک چارچوب نظری صریح و صورت‌بندی شده است. نویسنده موضع خود را ذیل یک نظریه مشخص در روابط بین‌الملل یا تحلیل سیاست خارجی تعریف نمی‌کند و از ورود آگاهانه به مباحث نظری پرهیز دارد. این غیبت نظری، موجب می‌شود مفاهیم محوری تحلیل، از جمله «منافع ملی»، «استقلال»، «وابستگی» و «قدرت»، نه تعریف و مسئله‌مند شوند و نه در یک شبکه مفهومی منسجم قرار گیرند و چنین وضعیتی، مطابق با هشدار کلاسیک والتز، به «انباشت توصیفی داده‌ها بدون قدرت تبیینی» می‌انجامد.

(Waltz, ۱۹۷۹, p. ۲). کتاب بیش از آن که به تحلیل مکانیسم‌ها و منطق‌های علی بپردازد، در سطح روایت خطی وقایع و ثبت توالی رخدادها باقی مانده و فقدان ابزارهای نظری روشن، خواننده را از فهم اختلاف‌های درونی میان دوره‌های مختلف، تفاوت‌های ساختاری و معرفتی میان عصر رضا شاه و محمدرضا شاه و نیز از درک پیوند سیاست خارجی با متغیرهای داخلی محروم می‌سازد.

خوانش دقیق متن نشان می‌دهد که اگرچه مهدوی رسماً خود را ذیل هیچ مکتب نظری قرار نمی‌دهد، اما روایت او به‌طور ضمنی برنوعی «رنالیسم کلاسیک ساده شده» استوار است. تأکید بر تقدم بقا و امنیت، برجسته‌سازی نقش و رقابت قدرت‌های بزرگ و تصویر نظام بین‌الملل به‌مثابه عرصه‌ای آنارشیک و مبتنی بر منطق توزیع توانایی‌ها، همگی از مفروضات بنیادین واقع‌گرایی کلاسیک تبعیت می‌کنند (Waltz, ۱۹۷۹: ۸۹-۹۱). نویسنده در جای‌جای کتاب، مستقیم و غیرمستقیم تصریح می‌کند که سیاست خارجی ایران، بیش از هرچیز، تحت‌تأثیر شرایط نظام بین‌الملل و موازنه قدرت میان قدرت‌های بزرگ قرار داشته و دولت پهلوی به‌عنوان کنشگری عقلانی تصویر می‌شود که در محیطی خصمانه و محدودکننده، ناگزیر به انتخاب میان گزینه‌های محدود است. به‌عبارتی، تصمیمات سیاست خارجی، غالباً به‌مثابه «واکنش‌هایی ناگزیر به تهدیدهای بیرونی» توصیف می‌شوند؛ گویی عقلانیت ابزاری تصمیم‌گیران امری بدیهی، جهان‌شمول و فارغ از زمینه‌های تاریخی و ادراکی است. درحالی‌که جرویس نشان می‌دهد تصمیم‌گیران سیاسی، اغلب تحت‌تأثیر ادراک‌های ناقص، سوگیری‌های شناختی و برداشت‌های ذهنی از تهدید عمل می‌کنند و عقلانیت آن‌ها نیازمند تحلیل و مسئله‌مندی است (Jervis, ۱۹۷۶, p. ۵۸) و غیبت این سطح تحلیلی، روایت مهدوی را از توضیح چرایی بسیاری از تصمیمات کلیدی، محروم می‌سازد.

مسئله اصلی، نه در استفاده ضمنی از رنالیسم، بلکه در مسئله‌مند نشدن آن نهفته است. مفروضات رنالیستی، از عقلانیت دولت گرفته تا تقدم ساختار بین‌المللی، نه مورد نقد قرار گرفته‌اند، نه با محدودیت‌های نظری مواجه شده‌اند و نه در گفت‌وگو با نظریه‌های رقیب قرار گرفته‌اند. والتز تأکید می‌کند که ساختار نظام بین‌الملل، دامنه انتخاب‌های دولت‌ها را محدود می‌سازد؛ اما این محدودیت‌ها، هرگز جایگزین تحلیل کنشگران، نهادها و فرایندهای تصمیم‌گیری نخواهند بود (Waltz, ۱۹۷۹: ۹۳). و روایت مهدوی، با تمرکز غالب بر سطح ساختاری، از پرداختن به این لایه‌های مکمل، باز مانده است. غفلت تقریباً کامل کتاب از نظریه‌های رقیب در روابط بین‌الملل،

یکی دیگر از کاستی‌های جدی آن است. سازه‌انگاری، بر این نکته تأکید می‌کند که منافع دولت‌ها داده‌شده نیستند، بلکه در تعاملات اجتماعی و گفتمانی ساخته می‌شوند (Wendt, ۱۹۹۹: ۲۳۱). این رویکرد، می‌توانست امکان تحلیل نقش هویت، گفتمان نوسازی، بازنمایی غرب و منطق‌های «خود/دیگری» را در سیاست خارجی پهلوی فراهم آورد؛ اما در متن مهدوی، سیاست خارجی عمدتاً به کنشی تکنیکی و واکنشی فروکاسته می‌شود و ابعاد نمادین، ایدئولوژیک و مشروعیتی آن به حاشیه رانده شده است. در نتیجه، سیاست خارجی از معنا، هویت و بازنمایی تهی شده و صرفاً به واکنش‌هایی در برابر فشارهای بیرونی تقلیل یافته است.

کتاب در پرداختن به دیالکتیک ساختار-کارگزار (Giddens, ۱۹۸۴: ۲۸) نیز ناتوان است. اگرچه محدودیت‌های ساختاری نظام بین‌الملل به درستی برجسته می‌شوند، اما نقش نهادهای داخلی، دستگاه سلطنت، دیوان‌سالاری، رقابت‌های بروکراتیک و گروه‌های اجتماعی، در شکل‌دهی به سیاست خارجی به صورت نظام‌مند تحلیل نمی‌شود. ادبیات معاصر تحلیل سیاست خارجی، بر ضرورت تلفیق سطوح فردی، نهادی و ساختاری تأکید دارند و فقدان این تلفیق تحلیلی باعث می‌شود کتاب نتواند پارادوکس‌هایی چون هم‌زیستی گفتمان استقلال‌طلبانه با وابستگی فزاینده را به صورت نظری توضیح دهد. در مجموع، کتاب مهدوی از ابعاد نظری، در و وضعیتی «پیشاتحلیلی» (Schumpeter, ۱۹۵۴: ۴۱-۴۳) باقی مانده است. واقع‌گرایی ضمنی اثر، اگرچه چارچوبی حداقلی برای فهم فشارهای بین‌المللی فراهم می‌سازد، اما به دلیل فقدان صورت‌بندی نظری صریح و عدم تعامل با نظریه‌های رقیب، قادر به تبیین پیچیدگی‌ها و تناقض‌های درونی سیاست خارجی پهلوی نیست.

۵. نقد روش‌شناسی: توصیف‌گرایی تاریخی و ضعف تحلیل تبیینی

از منظر روش‌شناسی، اثر مهدوی را می‌توان نمونه‌ای شاخص از تاریخ‌نگاری سیاسی بارویکرد تاریخی-توصیفی به شمار آورد. داده‌های کتاب، عمدتاً برپایه اسناد دولتی، مکاتبات و گزارش‌های دیپلماتیک، خاطرات رجال سیاسی و آثار تاریخ‌نگارانه پیشین گردآوری شده‌اند و این اتکای گسترده به منابع آرشیوی و روایتی، قدرت توصیفی بالایی به اثر بخشیده و آن را به یکی از منابع مرجع در تاریخ سیاست خارجی ایران بدل ساخته است. باین حال، مزیت توصیفی کتاب، در سطح روش‌شناسی به محدودیتی جدی تبدیل گشته و در سطح بازسازی رویدادها باقی مانده و از گذار به تحلیل تبیینی بازمانده است. روش غالب در اثر فوق، روایتی خطی و زمان‌محور است که سیاست

خارجی را به مثابه زنجیره‌ای از وقایع و واکنش‌ها بازگو می‌کند (Tosh, ۲۰۱۰: ۳۶-۳۹). تمرکز متن، بر «چه اتفاقی افتاد» است، نه بر «چرایی» و «چگونگی» تصمیمات سیاست خارجی. در نتیجه، فرایندهای تصمیم‌گیری، سازوکارهای نهادی و منطق‌های درونی انتخاب‌های سیاستی، به ندرت بازسازی می‌شوند. کتاب، فاقد پرسش پژوهشی صریح، فرضیه‌های قابل آزمون یا متغیرهای تحلیلی مشخص بوده، میان عوامل ساختاری، نهادی و ادراکی، تمایز روش‌مندی قائل نمی‌شود و این خلط میان تاریخ‌نگاری و تحلیل سیاست خارجی، ضعف روش‌شناختی اثر محسوب می‌شود.

مورن و پاکن در سرتاسر کتاب خود تصریح می‌کنند که تحلیل معاصر سیاست خارجی، مستلزم عبور از سطح توصیف و ورود به بررسی فرایند تصمیم‌گیری، ارزیابی اثربخشی سیاست‌ها و تحلیل پیامدهای کوتاه‌مدت و بلندمدت آن‌ها خواهد بود. از این منظر، روش مهدوی به سطح «توصیف سیاست خارجی» محدود مانده و به سطوح تحلیلی بالاتر، نقش تصمیم‌گیران، دیوان‌سالاری و نهادها ورود نداشته است. نقش رضاشاه یا فرزندش در سیاست خارجی توصیف شده؛ اما بدون تحلیل شناختی، بررسی ادراک تهدید یا بازسازی محاسبات ذهنی تصمیم‌گیران. روش تاریخی-روایی مهدوی از مقایسه ساختارمند و استفاده از الگوهای تحلیلی پرهیز می‌کند. در نتیجه، سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی، عمدتاً درون خود، روایت می‌شود و کمتر در مواجهه با موارد مشابه یا الگوهای کلی تحلیل سیاست خارجی قرار می‌گیرد و امکان تعمیم‌پذیری یافته‌ها و استخراج الگوهای رفتاری پایدار، محدود می‌گردد. در حالی که حتی در مطالعات تاریخی، بهره‌گیری از مقایسه و چارچوب‌های تحلیلی، به افزایش قدرت تبیینی کمک خواهد کرد (Mahoney & Rueschemeyer, ۲۰۰۳: ۱۵-۲۳).

مسئله اعتبارسنجی منابع، یکی دیگر از نقاط ضعف روش شناختی کتاب است. نویسنده به‌طور گسترده از اسناد دولتی و خاطرات رجال سیاسی بهره می‌گیرد؛ اما رویکردی انتقادی نسبت به جانبداری‌های ذاتی این منابع اتخاذ نمی‌کند. خاطرات سیاسی و اسناد رسمی، به‌ویژه در زمینه سیاست خارجی، اغلب حامل سوگیری‌های آگاهانه یا ناآگاهانه و نیازمند نقد منبع و تطبیق با روایت‌های رقیب هستند. مثلاً، در بحث اتفاقات دهه ۱۳۳۰، روایت مهدوی عمدتاً بر منابع غربی و اسناد دیپلماتیک متکی است، بی‌آن‌که به صورت نظام‌مند، آن‌ها را با روایت‌های انتقادی‌تر یا اسناد پسینی مقایسه کند. در حالی که پژوهش‌های بعدی، از جمله آثار آبراهامیان، نشان داده‌اند که آرشیوهای تازه منتشر شده، می‌توانند تصویر متفاوت و پیچیده‌تری از رویدادهای آن برهه، به‌ویژه کودتای مرداد

۱۳۳۲ ارائه دهند (۲۰۱۳:۳۰-۳۷). همچنین، مستندسازی در برخی بخش‌های حساس، از دقت روش‌شناختی کافی برخوردار نیست. ارجاعات، گاه کلی یا فاقد صفحه دقیق‌اند و در مواردی، داده‌های تاریخی، بدون سنجش تطبیقی یا تحلیل اقتصادی و نهادی ارائه می‌شوند؛ برای مثال، در بررسی قرارداد نفت ۱۹۳۳، تمرکز اصلی بر روند مذاکرات است و پیامدهای ساختاری و اقتصادی قرارداد، تحلیل نمی‌شود (مهدوی، ۱۳۷۴:۳۷-۳۰) و این کاستی‌ها، توان کتاب را در پاسخ‌گویی به پرسش‌های تبیینی کاهش می‌دهد.

۶. نقد رویکردی: تاریخ‌نگاری دولت‌محور و نگاه از بالا

اثر مورد بحث، از منظر رویکرد کلان، در چارچوب تاریخ‌نگاری سیاسی کلاسیک و دولت‌محور قرار می‌گیرد که سیاست خارجی را محصول کنش دولت و نخبگان حاکم، به‌ویژه شاه و دستگاه دیپلماسی فهم می‌کند و سایر سطوح کنش سیاسی، نیروهای اجتماعی، افکار عمومی، گفتمان‌های هویتی و نهادهای غیررسمی را حاشیه‌ای می‌داند. در نتیجه، سیاست خارجی نه به‌عنوان برآیند تعامل دولت و جامعه، بلکه به‌صورت واکنش دولت به فشارها و فرصت‌های نظام بین‌الملل بازنمایی می‌شود (Ghani, ۱۹۹۸: ۱۵۷-۱۶۳). روایت مهدوی، به‌طور غالب «از بالا به پایین» سازمان‌دهی شده است. تمرکز اصلی کتاب بر تصمیمات شاهان پهلوی، روابط بین‌الدولی و تحولات دیپلماتیک رسمی بوده و پوشش‌های درون‌جامعه‌ای، کمتر در مقام متغیرهای تبیینی ظاهر می‌شوند. حتی در بزنگاه‌های تاریخی مهم، مانند ملی‌شدن صنعت نفت یا تحولات منتهی به انقلاب ۱۳۵۷، نیروهای اجتماعی و گفتمان‌های مسلط، بیشتر به‌عنوان زمینه یا پیامد وقایع معرفی می‌شوند تا کنشگرانی مؤثر در جهت‌گیری‌های سیاست خارجی و این نحوه صورت‌بندی، با تحولات نظری معاصر در مطالعات سیاست خارجی که بر چندسطحی‌بودن تحلیل تأکید دارند، هم‌راستا نیست.

در ادبیات جدید تحلیل سیاست خارجی، این مقوله، حاصل برهم‌کنش سطوح مختلف تحلیل، از فردی و نهادی تا اجتماعی و گفتمانی تلقی می‌شود. مورن و پاکن تصریح می‌کنند که محدودسازی تحلیل به سطح دولت یا ساختار بین‌الملل، به‌نوعی «کورشدگی تحلیلی» می‌انجامد که مانع درک چرایی رفتار خارجی دولت‌ها می‌شود (مورن و پاکن، ۱۳۹۸: ۳۴۳-۳۴۰). رویکرد مهدوی با فروکاست سیاست خارجی به سطح دولت و ژئوپلیتیک، امکان تحلیل نقش مشروعیت داخلی، افکار عمومی، بحران‌های هویتی و تضادهای اجتماعی را محدود ساخته و سیاست خارجی دولت

پهلوی غالباً به صورت واکنش عقلانی نخبگان حاکم به الزامات نظام بین الملل بازنمایی می شود؛ بی آن که پیوند آن با تحولات اجتماعی و سیاسی داخلی به طور نظام مند بررسی گردد. در تحلیل قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱ یا ملی شدن صنعت نفت، تأکید بر چانه زنی های دیپلماتیک و منافع قدرت های خارجی است و نقش بسیج اجتماعی، گفتمان ضد استعماری و فشار افکار عمومی در انتخاب های سیاست خارجی، کمتر به عنوان عامل تبیینی مستقل ظاهر می شود. اما پژوهش های جامعه شناختی-تاریخی پسینی نشان داده اند که سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی، با بحران های مشروعیت داخلی و منازعات هویتی گره خورده بوده است (Abrahamian, ۲۰۱۳: ۱۸۷-۱۹۱). رویکرد دولت محور و تاریخ نگارانه مهدوی، برای ارائه روایتی منسجم و قابل فهم از تحولات سیاست خارجی ایران سودمند است؛ اما در تبیین عمیق منطق کشش خارجی دولت پهلوی با محدودیت هایی مواجه می شود. غلبه نگاه از بالا، حذف یا تضعیف نقش جامعه و گفتمان و تمرکز بر روابط بین الدولی، باعث می شود تحلیل به سطح «چه اتفاقی افتاد» محدود بماند و پاسخی روشن به پرسش «چرا این تصمیم ها اتخاذ شدند» ارائه نگردد. از این رو، کتاب مهدوی بازتولیدکننده سستی از تاریخ نگاری سیاسی تلقی می شود که نیازمند تکمیل و بازخوانی انتقادی در پرتو رویکردهای نوین تحلیل سیاست خارجی است.

۷. نقد شکلی و ساختاری: سازمان دهی روایی، ضعف فهرست بندی و کاستی های ارجاعی

اثر مهدوی، با حدود ۶۲۰ صفحه، از حیث ساختار کلی بر سازمان دهی زمانی و روایت محوری استوار است. متن کتاب به صورت خطی و براساس توالی دوره های تاریخی صعود رضاشاه تا سقوط نظام پهلوی تنظیم شده و فصل بندی آن حول روابط ایران با قدرت های بزرگ انگلستان، شوروی، ایالات متحده و آلمان و برخی مسائل منطقه ای نظیر نفت و خلیج فارس شکل گرفته است. این الگوی ساختاری، اگرچه برای تاریخ نگاری سیاسی کلاسیک کارآمد است، اما برای یک اثر مدعی تحلیل سیاست خارجی، با محدودیت هایی مواجه می شود. یکی از کاستی های شکلی و روشی مهم کتاب، نبود یک مقدمه نظری-تحلیلی منسجم است. نویسنده در آغاز، مسئله پژوهش را به طور روشن صورت بندی نکرده و از طرح پرسش یا فرضیه های پژوهشی نیز غفلت می ورزد. جایگاه کتاب نسبت به ادبیات موجود در حوزه مطالعات سیاست خارجی ایران، به روشنی تبیین نشده و اثر، بیش از آن که

در قالب یک پژوهش تحلیلی سامان یابد، به روایتی تاریخی و توصیفی از تحولات سیاست خارجی پهلوی نزدیک شود و محدودیت‌های ظرفیت تبیینی را به لحاظ ساختاری و شکلی هویدا می‌سازد. فصل‌بندی کتاب، بر منطق زمانی و ترتیب دوره‌های سلطنت استوار بوده و سازمان‌دهی مباحث، بر پایه توالی رویدادها صورت گرفته و به بازگویی پی‌درپی وقایع تاریخی می‌انجامد. در نتیجه، ساختار اثر بیشتر به انباشت روایت‌های تاریخی منجر شده است تا تولید تبیین‌های تحلیلی دربارهٔ منطق، سازوکارها و الگوهای سیاست خارجی دولت پهلوی. فصل‌ها بیشتر بر مبنای رویدادها و پرونده‌های دیپلماتیک سامان یافته‌اند و فاقد بخش‌هایی برای تبیین مفاهیم کلیدی، مقایسهٔ دوره‌ها یا جمع‌بندی تحلیلی هستند. برای مثال، فصل‌های مربوط به قرارداد نفت ۱۳۱۲ یا روابط ایران و ایالات متحده، به بازگویی مذاکرات، مکاتبات و وقایع اختصاص یافته‌اند؛ بی‌آن‌که این داده‌ها در قالب جدول‌های مقایسه‌ای، مدل‌های تحلیلی یا الگوهای تصمیم‌گیری شکل‌بندی شوند. در حالی که در رویکردهای معاصر تحلیل سیاست خارجی، استفاده از ابزارهای ساختاری مانند جداول تطبیقی، ماتریس اهداف و منابع یا مدل‌های تصمیم‌گیری، برای ارتقای شفافیت تحلیلی ضروری تلقی می‌شود (Melo and Ostermann, ۲۰۲۳: ۵۳).

از دیگر کاستی‌های ساختاری کتاب، عدم توازن در پرداخت به دوره‌های مختلف تاریخی است. برخی مقاطع، به‌ویژه دههٔ ۱۳۳۰ و رخداد کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲، با جزئیات گسترده بررسی شده‌اند؛ حال آن‌که سیاست خارجی دهه‌های پایانی پهلوی دوم، ژاندارمی منطقه‌ای ایران در قالب سیاست نیکسون در اوایل دههٔ ۱۳۵۰ (مهدوی، ۱۳۷۴: ۳۹۵)، افزایش درآمدهای نفتی و نقش ایران در اوپک (مهدوی، ۱۳۷۴: ۴۰۷) و کاهش حمایت آمریکا در سال‌های ۱۳۵۶ و ۱۳۵۷ (مهدوی، ۱۳۷۴: ۴۶۵)، فشرده، شتاب‌زده و کم‌عمق مورد توجه قرار گرفته است. این عدم توازن، پیوستگی تحلیلی اثر را تضعیف کرده و امکان مقایسهٔ منسجم دوره‌های مختلف سیاست خارجی پهلوی را محدود ساخته است. فهرست‌بندی و دسترسی‌پذیری علمی نیز با کاستی‌هایی مواجه است. فهرست مطالب عمده‌تأکلی و مبتنی بر عناوین رویدادی و فاقد نمایهٔ موضوعی، نمایهٔ اسامی یا شاخص‌های تحلیلی دقیق بوده و جستجوی موضوعی و استفادهٔ پژوهشی از کتاب را دشوار ساخته و آن را به اثری مرجع‌گونه اما غیرنظام‌مند نزدیک می‌سازد (Tosh, ۲۰۱۰: ۳۷). این مسئله، به‌ویژه در کتابی با این حجم و گسترهٔ زمانی، اهمیتی دوچندان می‌یابد. در حوزهٔ منابع و مستندسازی، مهدوی از طیفی

گسترده از اسناد دولتی، خاطرات رجال سیاسی مانند فروغی و قوام و آثار تاریخ‌نگاران غربی بهره گرفته است که از نظر غنای داده‌های تاریخی، نقطه قوت کتاب محسوب می‌شود. با این حال، اتکا به منابع خاطره‌محور و ثانویه، بدون نقد روش‌مند سوگیری‌های آن‌ها، از ضعف‌های ساختاری اثر است (Howell & Prevenier, ۲۰۰۱:۳۴). در برخی موارد، به‌ویژه در مباحث مربوط به کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ یا نقش ایالات متحده در سیاست خارجی ایران، منابع غربی بر روایت مسلط می‌شوند؛ بی‌آن‌که به‌طور نظام‌مند با منابع ایرانی منتقد یا اسناد بعدی سنجیده شوند و این امر، به بازتولید ناخواسته نوعی عدم‌توازن روایی انجامیده است.

شیوه ارجاع‌دهی کتاب از منظر شکلی با استانداردهای پژوهش دانشگاهی معاصر هم‌خوانی ندارد. ارجاعات غالباً به صورت پانوشته‌های مختصر یا اشاره‌های کلی ارائه شده‌اند و در مواردی فاقد اطلاعات دقیق کتاب‌شناختی، شماره صفحه یا منبع آرشیوی مشخص‌اند. نبود پایبندی به یک نظام ارجاع‌دهی استاندارد و تکرار ارجاعات ناقص، امکان را سستی‌آزمایی داده‌ها را کاهش می‌دهد و اعتبار علمی اثر را، محدود می‌سازد. از منظر هماهنگی عنوان با محتوا، عنوان کتاب با موضوع کلی اثر هم‌راستا است؛ اما بار تحلیلی واژه «سیاست خارجی»، انتظاری فراتر از یک روایت تاریخی صرف ایجاد می‌کند. در عمل، محتوای کتاب به تاریخ روابط خارجی ایران می‌پردازد و فقدان بحث منسجم درباره نقش نهادها، سازوکارهای تصمیم‌گیری یا پیوند سیاست داخلی و خارجی، باعث می‌شود وعده تحلیلی مستتر در عنوان، به‌طور کامل محقق نشود.

۸. نقد تحلیلی-محتوایی: غلبه روایت‌گری بر تبیین علمی

کتاب مورد بررسی، از آثار شاخص در حوزه تاریخ سیاسی و سیاست خارجی ایران است که عمدتاً بر اساس اسناد وزارت خارجه، خاطرات رجال سیاسی، گزارش‌های دیپلماتیک و منابع تاریخی غربی تدوین شده و تمرکز اصلی آن بر تحلیل دولت و نخبگان سیاسی است. سبک نوشتاری آن به شدت روایی بوده و رویدادها به ترتیب زمانی و با استناد مستقیم به منابع اولیه بیان می‌شوند. این روش، ضمن آن‌که دقت تاریخی بالایی فراهم می‌آورد، محدودیت‌های تحلیلی قابل توجهی ایجاد کرده است. کتاب، به‌رغم ارائه روایتی منسجم از سیاست خارجی پهلوی، در تحلیل چرایی تصمیمات، بررسی تضاد میان اهداف و تحلیل اثرات ساختاری و نهادی دچار نقصان است. مشکل

بنیادین کتاب، توقف در مرز «توصیف تاریخی» و ناتوانی در عبور به قلمرو «تبیین علی» است و این ضعف، خود را در چند محور کلیدی نمایان می‌سازد.

از منظر سبک و روایت، مهدوی عمدتاً به نقل مستقیم اسناد و خاطرات تکیه دارد؛ اما به تحلیل گفتمانی، فرهنگی یا هویتی نمی‌پردازد. پرداخت سطحی به مقولات هویت و گفتمان موجب گشته تا مفاهیمی چون «ملی‌گرایی»، «استقلال» و «عظمت ایران»، عمدتاً به عنوان شعار یا واقعیتی ثابت و از پیش تعیین شده مطرح می‌شوند، نه به عنوان سازه‌های گفتمانی پویا و معنا ساز که خود بر منافع و جهت‌گیری‌ها تأثیر می‌گذارند (Hopf, 2010: 112-115). کتاب، بررسی نمی‌کند که چگونه گفتمان مسلط «نوسازی آمرانه و وابسته به غرب» در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، به تولید گفتمان‌های مقاومت ملی‌گرایانه، مذهبی و چپ انجامیده و این تقابل گفتمانی، چگونه فضای سیاسی داخلی و مجال مانور خارجی رژیم را محدود ساخته است. روایت‌هایی چون انقلاب سفید شاه و مردم ۱۳۴۱-۴۲ (مهدوی، ۱۳۷۴: ۳۰۳) و کودتای مرداد ۱۳۳۲، به دقت بازگو می‌شود؛ اما زمینه‌سازی تحلیلی برای تبیین انگیزه‌ها و تأثیرات طولانی‌مدت تصمیمات صورت نمی‌گیرد. این ضعف، با توصیه‌های ابزارهای تحلیل سیاست خارجی که بر تحلیل گفتمانی و فرهنگ سیاسی تأکید دارند (مورن و پاکن، ۱۳۹۸: ۳۰۵)، هم‌راستا نیست. همچنین، این سبک به تحلیل تضاد میان اهداف کلان، میانی و خرد سیاست خارجی نمی‌پردازد و تعامل میان کارگزار و ساختار در فرایند تصمیم‌گیری را نادیده می‌گیرد (Wendt, 1999: 242). نقش فرهنگ، هویت و گفتمان در سیاست خارجی پهلوی، کمرنگ مانده و هنجارها، هویت ملی، گفتمان ایران نوین یا تصور «خود» و «دیگری» در سیاست خارجی، بدون تحلیل مفهومی مطرح می‌شوند. حتی هویت پهلوی و مؤلفه‌های فرهنگی آن، بدون بهره‌گیری از تحلیل گفتمانی یا فرهنگ راهبردی بررسی شده‌اند و موضوعاتی چون جنسیت یا بازنمایی فرهنگی، نادیده گرفته شده‌اند.

در تحلیل دوره‌بندی کتاب، دوره رضا شاه (۱۳۰۰-۱۳۲۰)، به عنوان دوره‌ای چندقطبی با تأکید بر حفظ استقلال نسبی و کنترل داخلی تصویر شده است. دوره ملی‌شدن نفت و دموکراسی نوپا (۱۳۲۰-۱۳۳۲)، به عنوان اوج ملی‌گرایی و تلاش برای سیاست موازنه منفی تحلیل می‌شود و دوره محمدرضا شاه (۱۳۳۲-۱۳۵۷)، نشان‌دهنده وابستگی کامل به قدرت‌های خارجی و نقش ژاندارمی منطقه است. فهرستی بودن ابزارها و فقدان ارزیابی اثربخشی، باعث شده کتاب فهرست

جامعی از ابزارهای به کار گرفته شده در سیاست خارجی نظیر دیپلماسی، پیمان‌های نظامی، اقتصاد نفتی و قدرت سخت را ارائه دهد، اما در سنجش کارایی و پیامدهای این ابزارها ناتوان بماند. پرسش‌هایی مانند «چرا در مقطعی خاص، دیپلماسی بر زور ترجیح داده شد؟»، «هزینه-فایده خریدهای نظامی کلان در دهه ۱۳۵۰ چه بود؟» یا «آیا جایگزین‌های واقع‌بینانه‌ای برای اتکای کامل به آمریکا وجود داشت؟» بی‌پاسخ مانده است و سیاست خارجی به مجموعه‌ای از اقدامات ایستا تقلیل یافته، بدون آن‌که منطق پویای انتخاب، اجرا و بازخورد، روشن گردد (Katzstein, ۱۹۷۸: ۲۳-۲۵). مهدوی آورده است که «از اواسط دهه چهل شمسی تا انقلاب اسلامی، شاه در چارچوب سیاست مستقل ملی و مبتنی بر سیاست‌های کلان آمریکا در دوران دوم جنگ سرد، ضمن این‌که همچنان آمریکا را به عنوان قدرت حامی به‌شمار می‌آورد، به دنبال همزیستی مسالمت‌آمیز با همسایگان به‌ویژه شوروی برآمد. لذا در سال ۱۳۳۵ خروشچف در چارچوب سیاست همزیستی مسالمت‌آمیز و عادی سازی روابط شوروی با ایران پیش‌قدم شده و طی سفر شاه به مسکو، همکاری‌های اقتصادی دو کشور آغاز و در پی آن، پروتکل اسناد مرزی در سال ۱۳۳۶ بین دو کشور به امضا رسید» (مهدوی، ۱۳۷۴: ۲۴۲)؛ اما تنش میان «استقلال ملی» و «وابستگی به آمریکا برای بقای رژیم» به شکل نظری تبیین نگشته و اثر آن بر تصمیمات کلان و سیاست‌گذاری اقتصادی و نظامی در دوره محمدرضاشاه بازنمایی نشده است.

تحلیل اهداف سیاست خارجی ایران، در کتاب مهدوی محدود و توصیفی است. اهداف کلان، میانی و خرد قابل شناسایی هستند، اما چارچوبی برای بررسی تضادها، هم‌پوشانی‌ها و اولویت‌بندی آن‌ها ارائه نگردیده است. تضادهای آشکار میان «استقلال ملی» و «وابستگی به قدرت‌های خارجی برای بقای رژیم»، به شکل نظری و سیستماتیک مورد تحلیل قرار نگرفته‌اند؛ درحالی‌که این تضادها بر تصمیمات اقتصادی، نظامی و سیاسی پهلوی تأثیرگذار بوده‌اند. این کمبود، باعث شده تا درک چرایی سیاست‌ها و پیامدهای بلندمدت آن‌ها محدود گردد. وی، اهداف سیاست خارجی، ازجمله تأمین منافع ملی در روابط با قدرت‌هایی مانند انگلستان، را به تفصیل شرح می‌دهد؛ اما این اهداف، در سطح کلی باقی می‌مانند و به اهداف عملیاتی قابل سنجش تبدیل نشده و امکان ارزیابی میزان موفقیت یا ناکامی سیاست‌ها فراهم نمی‌گردد. در تحلیل قرارداد نفت ۱۳۱۲ (مهدوی، ۱۳۷۴: ۳۶-۳۴)، زمینه‌های تاریخی و پیامدهای سیاسی آن تشریح شده، اما نحوه بسیج منابع، انتخاب ابزارهای

سیاست خارجی و کارآمدی آن‌ها بررسی نمی‌شود و جامعه‌پذیری، اجبار یا اقتناع، اساساً در تحلیل غایب‌اند و تحلیل‌های دوری، آشفته یا بازخوردی در تصمیم‌گیری‌ها مشاهده نمی‌شود.

رویکرد نخبه‌گرایانه، که بانگاه «تاریخ از بالا» همراه است، باعث شده بازیگران اجتماعی، افکار عمومی، مطبوعات و نیروهای فرهنگی و مذهبی به‌حاشیه روند؛ درحالی‌که در پژوهش‌های تاریخی، این گروه‌ها قادر به تغییر مسیر سیاست خارجی بوده‌اند (Katouzian, ۱۹۸۱: ۲۵-۳۵). مهدوی فرایند تصمیم‌گیری را عمدتاً بامدل عقلانی ساده‌شده تحلیل می‌کند؛ شاهان پهلوی به‌عنوان تصمیم‌گیرندگان اصلی، گزینه‌ها را با توجه به منافع ملی ارزیابی و انتخاب می‌کنند. این رویکرد، پیچیدگی‌های واقعی فرایند تصمیم‌گیری، محدودیت‌های شناختی و نقش تضادهای درون‌سازمانی را نادیده گرفته و تحلیل نهادها و بازیگران موازی را کم‌رنگ می‌کند (Afary, ۱۹۹۶: ۱۲۷-۱۳۰). در نتیجه، تصویر سیاست خارجی ایران، آن‌جا که تمرکز بر عامل انسانی و نخبگان دارد، تعامل سیستماتیک با ساختار و محدودیت‌های محیط بین‌المللی، بررسی نشده است (Khong, ۱۹۹۲: ۹۴). او اغلب فرض می‌گیرد که تصمیمات سیاست خارجی پهلوی عقلانی و مبتنی بر محاسبه هزینه-فایده بوده‌اند؛ در بخشی از روابط با شوروی بیان می‌دارد «هم‌زمان با اعلام دکترین نیکسون، شاه به‌منظور تطبیق دادن سیاست خود در خلیج فارس اظهار داشت شوروی دیگر خطر اصلی و تهدید فوری برای کشورهای خاورمیانه به شمار نمی‌رود؛ بلکه خطر فوری نیروهای رادیکال و حکومت‌های افراطی منطقه هستند که ایران با تقویت نیروهای نظامی خود باید از پس آن برآید» (مهدوی، ۱۳۷۴: ۴۰۱)؛ اما این عقلانیت مفروض، نه در قالب نظریه بازی‌ها، نه نظریه چشم‌انداز و نه در چارچوب بازی‌های دوسطحی صورت‌بندی نمی‌شود.

تعامل میان محدودیت‌های داخلی و الزامات بین‌المللی در تصمیم‌گیری سیاست خارجی، به صورت تحلیلی بررسی نشده است. فرض عقلانیت کامل و غفلت از سوگیری‌های شناختی، باعث شده تا نویسنده به‌طور ضمنی فرض بگیرد که تصمیم‌گیران اصلی، به‌ویژه محمدرضا شاه، کنشگرانی عقلانی با اطلاعات کامل و محاسبه بی‌خطا هستند. این نگاه، یافته‌های مهم روان‌شناسی سیاسی درباره خطاهای ادراکی، سوگیری‌های شناختی و محدودیت‌های عقلانیت را نادیده می‌گیرد (Levy, ۱۹۹۷: ۲۹۰-۳۰۰). خوش‌بینی مفرط شاه نسبت به تداوم حمایت آمریکا، بزرگ‌نمایی قدرت نظامی ایران، بی‌توجهی به نشانه‌های بحران داخلی یا سوءتفسیر از اهداف رقبای منطقه‌ای، که

در خاطرات و اسناد دیگر مشهود است، در تحلیل مهدوی جایگاهی نداشته و تحلیل را از بعد انسانی و واقع‌بینانه تهی ساخته است. این دیدگاه، پیچیدگی‌های فرایند تصمیم‌گیری، محدودیت‌های شناختی و تضادهای درون سازمانی را نادیده گرفته و تحلیل نهادهای مؤثر و تعامل آن‌ها با ساختار بین‌المللی را محدود می‌سازد. مدل‌های سازمانی و بروکراتیک مانند مدل آلیسون که نقش دیوانسالاری و نهادها را در شکل‌دهی تصمیمات نشان می‌دهند، در روایت مهدوی غایب هستند (Allison, ۱۹۷۱:۲۳۱)؛ درحالی‌که در اسناد تاریخی، نهادهای داخلی نقشی فعال و مستقل در سیاست خارجی داشته‌اند. مهدوی نقش افراد کلیدی چون شاه را برجسته می‌سازد و سیاست خارجی را به اراده و کنش آنان فرو می‌کاهد؛ باین‌حال، تحلیل شناختی و رفتاری تصمیم‌گیران، نقش عواطف، ادراک‌ها، برداشت‌های نادرست یا سوگیری‌های ذهنی، در متن جایگاهی ندارد. حتی در رخدادهایی چون کودتای ۱۳۳۲، توافق‌نامه‌های نظامی با آمریکا در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰ یا اصلاحات ارضی، تمرکز اصلی بر وقایع و مداخلات خارجی بوده و بررسی سوگیری‌های اسنادی یا خطاهای محاسباتی نخبگان داخلی به‌طور نظام‌مند، صورت نمی‌گیرد.

نقد محتوایی کتاب همچنین شامل غیاب مدل‌های تصمیم‌گیری سازمانی و نهادگرایانه است. اسناد تاریخی نشان می‌دهند که نهادهایی چون وزارت امور خارجه، شرکت ملی نفت، ساواک و سازمان برنامه و بودجه به‌عنوان بازیگران مستقل و مؤثر در سیاست خارجی عمل می‌کردند (Ghasemi, ۲۰۱۷: ۴۵۹-۴۶۱). اما فردمحوری و غیاب تحلیل نهادی، به‌قیمت نادیده‌گرفتن سازوکارهای نهادی، بروکراتیک و گروهی شکل‌دهنده سیاست خارجی تمام شده و نقش وزارت امور خارجه، ستاد مشترک ارتش، گروه‌های ذی‌نفوذ در دربار، رقابت‌های وزارتخانه‌ای و حتی فرایندهای رسمی تصمیم‌گیری در هیئت دولت، محو مانده است. نویسنده، توضیح نمی‌دهد که مثلاً در دوره‌ای خاص، پیشنهاد یک سیاست خارجی چگونه در دستگاه حکومت زاده می‌شد، مورد بحث قرار می‌گرفت، اصلاح می‌شد و به‌تأیید نهایی می‌رسید. این نگاه فردمدار، سیاست خارجی را محصول اراده‌ای واحد و مجرد ترسیم کرده و پیچیدگی‌های اداره یک دولت مدرن را در نظر نمی‌گیرد. در سطح نهادی، مهدوی به توصیف نظام سیاسی پهلوی و تمرکز قدرت در نهاد سلطنت بسنده می‌کند. اگرچه قدرت دولت و نقش شاه در هدایت سیاست خارجی برجسته شده، اما این ساختار نهادی نه در مقایسه با الگوهای جایگزین، مانند نظام‌های پارلمانی و نه نسبت به نظریه‌های نهادگرایانه یا گزاره‌هایی چون صلح دموکراتیک تحلیل نمی‌شود. همچنین، پیوند میان ساختار

سیاسی اقتدارگرا و الگوهای اقتصادی، از جمله لیبرالیسم اقتصادی یا وابستگی ساختاری، کمتر مورد توجه قرار گرفته است (Halperin and others, ۲۰۰۶: ۱۶۲-۱۶۵). در بعد دیوان‌سالاری، به وزارت امور خارجه و نقش برخی رجال سیاسی اشاره شده، اما ساختار تصمیم‌گیری بروکراتیک، سبک‌های مدیریت، تعارض منافع نهادی و پویایی‌های درون‌گروهی تحلیل نمی‌شوند. مدل‌های دیوان‌سالارانه سیاست خارجی، همچون رقابت سازمانی یا پدیده گروه‌زدگی، در کتاب غایب‌اند و دیوان‌سالاری بیشتر به عنوان یک بستر اجرایی منفعل در سیاست‌گذاری خارجی تصویر می‌شود.

نادیده‌انگاری بازیگران اجتماعی و افکار عمومی منجر شده تا جامعه ایران، باتمام اجزای پویای آن مانند مطبوعات، اصناف و بازار، روحانیون، روشنفکران، احزاب سیاسی و حتی توده مردم، در شکل‌دهی به جهت‌گیری‌های سیاست خارجی منفعل ظاهر شود. در حالی که، به ویژه از دوره ملی شدن نفت به بعد، نیروهای اجتماعی همواره یکی از عوامل تعیین‌کننده محدودیت یا فرصت برای سیاست‌گذاران خارجی بوده‌اند. مهدوی معتقد است «به دنبال کودتای ۲۸ مرداد، شاه شخصاً کنترل سیاست خارجی را به دست گرفت. هرچند طی ده سال آینده، دیپلماسی ایران تحت نظارت مشترک آمریکا و انگلیس قرار داشت. کودتای نظامی با نقشه انگلیسی‌ها و به دست آمریکایی‌ها انجام گرفت و حکومت زاهدی دست‌نشانده و آشینگتن بود. شاه سیاست موازنه منفی را کنار گذاشت و برای حفظ موجودیت خود، ایران را وارد پیمان نظامی بغداد کرد. روی هم رفته در دهه ۱۳۳۲-۱۳۴۲ تمام توان رژیم مصروف تحکیم موقعیت خود بود» (مهدوی، ۱۳۷۵، ۲۱۹-۲۲۱). بی‌توجهی به این بعد، تحلیل را یک‌سویه و ناتوان از توضیح پویایی‌های داخلی مؤثر بر روابط خارجی می‌سازد. تأثیر افکار عمومی ضد استعماری بر تقویت موضع مصدق یا نارضایتی‌های مذهبی و اجتماعی دهه ۱۳۵۰ از هزینه‌های سیاست منطقه‌گریزی شاه، به اندازه کافی واکاوی نمی‌شود. حتی در تحلیل انقلاب ۱۳۵۷، متغیرهایی چون افکار عمومی و بسیج اجتماعی که نقشی عمده ایفا کرده‌اند، بدون چارچوب تحلیلی، بدون توجه به ساختارهای ارتباطی یا اثر رسانه‌ها و صرفاً به صورت توصیفی مطرح شده و سیاست خارجی، به کنشی از بالا به پایین تقلیل یافته است. از منظر ساختار بین‌الملل و اقتصاد سیاسی نیز مهدوی از رئالیسم ساختاری بهره می‌برد و ایران را در نظام بین‌الملل آنارشیک و تحت نفوذ قدرت‌های بزرگ تصویر می‌کند؛ اما تحلیل محدودیت‌ها و فرصت‌های ایران کامل نیست. نقش اقتصاد سیاسی بین‌الملل، نهادهای مالی جهانی، بازار نفت و مؤسسات مالی مانند صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی مورد توجه قرار نگرفته است. این عوامل که به گفته نظریه پردازان اقتصاد سیاسی

بین‌الملل، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌دهی سیاست خارجی دارند (Strange, ۱۹۸۸: ۶۷)، در تحلیل مهدوی مغفول مانده‌اند.

۹. الگوی پیشنهادی تحلیل سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی: «دولت-ملت‌سازی

اقتدارگرا در نظام بین‌الملل دو چند-قطبی»

برای عبور از محدودیت‌های روایت توصیفی کتاب مهدوی، می‌توان سیاست خارجی ایران در دوره پهلوی را در چارچوب الگوی «دولت-ملت‌سازی اقتدارگرا در بستر نظام بین‌الملل دو-چندقطبی» تحلیل کرد. در این الگو، سیاست خارجی نه صرفاً واکنشی به فشارهای خارجی، بلکه ابزاری در خدمت پروژه داخلی دولت-ملت‌سازی متمرکز و اقتدارگرایانه تلقی می‌شود که در تعامل مستمر با محدودیت‌ها و فرصت‌های ساختاری نظام بین‌الملل شکل گرفته است. در این چارچوب، انتخاب شرکای خارجی توسط رضاشاه و محمدرضاشاه، از آلمان تا ایالات متحده، نه در راستای هم‌سویی ایدئولوژیک، بلکه براساس منطق کاهش فشار رقبا، تأمین منابع توسعه، فناوری و توان نظامی و پیشبرد اهداف داخلی نو سازی و تثبیت قدرت صورت می‌گیرد. این منطق، تضاد ذاتی سیاست خارجی پهلوی را آشکار می‌سازد؛ یعنی تلاش برای حفظ استقلال عملی از طریق وابستگی راهبردی به یک ابرقدرت. این تضاد، به‌ویژه در دوره محمدرضاشاه، در نوسان میان ادعای قدرت منطقه‌ای و تبعیت عملی از ساختارهای مسلط بین‌المللی نمایان می‌شود. مزیت این الگو، پیوند ارگانیک میان سطح داخلی و خارجی تحلیل بوده و هم‌زمان پروژه نو سازی اقتدارگرا و تثبیت مشروعیت داخلی و محدودیت‌ها و فرصت‌های ژئوپلیتیکی نظام دو چند-قطبی را در نظر گرفته و از تحلیل‌های وابسته‌محور یا عامل‌گرایانه، فراتر می‌رود. بدین ترتیب، سیاست خارجی پهلوی نه به‌عنوان رفتاری واکنشی، بلکه به‌مثابه بخشی از پروژه مدرنی‌سازی اقتدارگرا و بازتولید قدرت سیاسی داخلی فهم می‌شود. این الگو، ضمن تبیین منسجم سیاست خارجی دوره پهلوی، از قابلیت تعمیم به سایر دولت‌های اقتدارگرا در نظام‌های دوقطبی یا چندقطبی و ارزش نظری و روش‌شناختی برای مطالعات سیاست خارجی برخوردار است.

۱۰. نتیجه‌گیری

ارزیابی انتقادی کتاب «سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی (۱۳۰۰-۱۳۵۷)» نشان می‌دهد که این اثر با وجود ارزش‌های تاریخی از کار ناپذیر، از منظر نظری، روش‌شناختی و تحلیلی با محدودیت‌هایی مواجه است. مهدوی با بهره‌گیری از دامنه گسترده‌ای از منابع، تصویری منسجم از تحولات دیپلماتیک ایران ارائه داده که به‌عنوان یکی از منابع مرجع تاریخ‌نگاری سیاست خارجی جایگاهی ماندگار یافته است. با این حال، تمرکز انحصاری بر شاه و نخبگان، غفلت از نهادها و نیروهای اجتماعی، غلبه رویکرد توصیفی-روایی بر تحلیل تبیینی، و ضعف در ساختار ارجاعی، نشان می‌دهند که کتاب بیش از آن که تحلیلی چندسطحی ارائه دهد، روایتی دولت‌محور و تک‌صدایی از تاریخ دیپلماتیک ایران است. اما نکته محوری آن است که این کتاب‌ها نه نقضی منحصر به فرد، بلکه ویژگی مشترک بسیاری از آثار کلاسیک تاریخ‌نگاری دیپلماتیک است. هر اثر تاریخی به‌طور طبیعی با محدودیت‌های دسترسی به اسناد، غلبه پارادایم‌های زمانه خود و خلأهای تحلیلی مواجه است و «نقص‌پذیری» و «تکمیل‌پذیری» ذاتی هر اثر علمی، نه تنها واقعیتی روش‌شناختی، بلکه بستر اصلی پویایی دانش تاریخی به‌شمار می‌رود. آنچه یک اثر را ماندگار می‌سازد، ظرفیت آن برای ایجاد گفت‌وگو و فراهم آوردن زمینه‌ای برای نسل‌های بعدی پژوهشگران است.

در مجموع، کتاب مهدوی به‌مثابه آرشیوی منظم و روایی قدرتمند از اسناد و وقایع تاریخ سیاست خارجی ایران عمل می‌کند و از این نظر، ارزشی بی‌بدیل دارد؛ اما به‌عنوان یک کار تحلیلی که به دنبال تبیین علل، تشریح مکانیسم‌ها و ارزیابی انتخاب‌ها باشد، نارسا بوده و نیازمند مطالعات تکمیلی با رویکردهای تحلیلی مدرن و چارچوب‌های نظری چندسطحی می‌باشد. در عین حال، این اثر، نه به‌عنوان روایتی نهایی، بلکه به‌مثابه نقطه‌ای آغازین قابل ارزیابی است. الگوی پیشنهادی «دولت-ملت‌سازی اقتدارگرا در بستر نظام بین‌الملل دو-چندقطبی» نشان می‌دهد که بازخوانی داده‌های این کتاب در پرتو مدل‌های چندسطحی، می‌تواند به فهمی عمیق‌تر از سیاست خارجی پهلوی به‌عنوان ابزاری در خدمت پروژه نوسازی اقتدارگرا و تثبیت قدرت داخلی منجر شود. در مجموع، نقد علمی کتاب مهدوی، نه به معنای نفی آن، بلکه گامی ضروری در جهت تکامل تاریخ‌نگاری ایران و پیوند آن با علوم اجتماعی و روابط بین‌الملل است. کتاب مهدوی، «درخت تاریخ» را به‌خوبی ترسیم کرده و اکنون زمان تکمیل «نقشه علل» روابط پیچیده میان ریشه‌ها، تنه و

شاخه‌هاست تا تصویری جامع‌تر، علی‌تر و چند سطحی‌تر از سیاست خارجی ایران در این دوره سرنوشت‌ساز، منقش گردد.

جدول ۱: ماتریس ارزیابی انتفادی کتاب هوشنگ مهدوی

ابزار تحلیل	حضور در کتاب مهدوی	کیفیت تحلیل	نمونه‌های مشخص
اهداف سیاست خارجی	ضمنی	توصیفی، غیرنظام‌مند	حفظ استقلال، نوسازی
تصمیم‌گیری عقلانی	قوی	ساده‌شده، یک‌بعدی	تصمیمات شاهان
تصمیم‌گیری سازمانی	ضعیف	ضعیف	نادیده گرفتن نقش وزارت خارجه
تصمیم‌گیری بوروکراتیک	غایب	غایب	عدم توجه به رقابت‌های درونی
عقلانیت محدود	غایب	غایب	اطلاعات ناقص تصمیم‌گیران
نقش نهادها	ضعیف	متمرکز بر شخص شاه	غیاب نهادهای موازی

بازیگران اجتماعی	ضعیف	تاریخ «از بالا»	نادیده گرفتن افکار عمومی
عوامل فرهنگی	غایب	غایب	ایدئولوژی، گفتمان، هویت
ساختار بین الملل	متوسط	رنالیستی ضمنی	توجه به قدرت های بزرگ
اقتصاد سیاسی بین الملل	ضعیف	ضعیف	قیمت نفت، نهادهای مالی

کتاب نامه

بشیریه، حسین. (۱۳۹۰). جامعه شناسی سیاسی: نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی. تهران: نشر نی.

حمیدی، سمیه و شایسته‌راد، جواد. (۱۳۹۸). سیاست خارجی دست‌نشانده و فروپاشی رژیم پهلوی: واکاوی برداشت شاه از نقش ملی. مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال ۸، شماره ۳، صص ۹۱-۱۱۲.

دهقانی فیروزآبادی، سیدجلال. (۱۴۰۲). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: انتشارات سمت.

رمضانی، روح‌الله. (۱۴۰۰). تاریخ سیاست خارجی ایران (از صفویه تا پایان پهلوی اول). ترجمه روح‌الله اسلامی و زینب پزشکیان. تهران: نشر نی.

صداقت، سجاد. (۱۳۹۴، ۱۴ بهمن). مورخ سیاست خارجی. مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی. بازیابی شده از <https://www.cgie.org.ir/popup/fa/system/contentprint/۱۱۵۰۰۸>

محمدی، منوچهر. (۱۳۸۶). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: اصول و مسایل. تهران: انتشارات دادگستر.

مورن، ژان‌فردریک و پاکن، جان‌اتان. (۱۳۹۸). ابزارهای تحلیل سیاست خارجی. ترجمه وحید بزرگی. تهران: نشر قومس.

موسوی‌نیا، سیدرضا. (۱۳۹۳). الگوهای تصمیم‌گیری در سیاست خارجی ایران: بررسی مقایسه‌ای دوران پهلوی دوم (۱۳۴۲-۱۳۵۷) و جمهوری اسلامی (۱۳۵۸-۱۳۶۱). تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی.

هوشنگ مهدوی، عبدالرضا. (۱۳۷۴). سیاست خارجی ایران در دوران پهلوی (۱۳۰۰-۱۳۵۷). تهران: البرز.

نجفی، شهلا و زیبایی، مهدی. (۱۴۰۴). نقد و بررسی کتاب «ارزیابی الگوهای سیاست خارجی ایران بین دو انقلاب» با معرفی سیاست خارجی ملهم از جامعه شناسی تاریخی. مجله جامعه شناسی تاریخی، دوره ۱۷، شماره ۱، صص ۴۵-۶۸.

Abrahamian, E. (۲۰۰۸). **A History of Modern Iran**. Cambridge University Press.

Abrahamian, E. (۲۰۱۳). **The Coup: ۱۹۵۳, the CIA, and the Roots of Modern U.S.-Iranian Relations**. The New Press.

Afary, J. (۱۹۹۶). **The Iranian Constitutional Revolution, ۱۹۰۶-۱۹۱۱: Grassroots Democracy, Social Democracy, and the Origins of Feminism**. Columbia University Press.

Allison, G. T. (۱۹۷۱). **Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis**. Little, Brown.

Allison, G. T., & Zelikow, P. (۱۹۹۹). **Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis (۲nd ed.)**. Longman.

Alvandi, R. (۲۰۱۴). **Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War**. Oxford University Press.

Amuzegar, J. (۱۹۷۷). **Iran: An Economic Profile**. Middle East Institute.

Bayat, M. (۱۹۹۱). **Iran's First Revolution: Shi'ism and the Constitutional Revolution of ۱۹۰۵-۱۹۰۹**. Oxford University Press.

Foran, J. (۱۹۹۸). **Fragile Resistance: Social Transformation in Iran from ۱۹۰۰ to the Revolution**. Westview Press.

Gasiorowski, M. J. (۱۹۹۱). **U.S. Foreign Policy and the Shah: Building a Client State in Iran**. Cornell University Press.

Ghasemi, S. (۲۰۱۷). The role of SAVAK in Iran's foreign policy during the Pahlavi era. **Iranian Studies**, ۵۰(۳), ۴۵۱-۴۷۰.

Ghani, S. (۱۹۹۸). **Iran and the Rise of Reza Shah: From Qajar Collapse to Pahlavi Power**. I.B. Tauris.

Giddens, A. (۱۹۸۴). **The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration**. University of California Press.

Hudson, V. M. (۲۰۱۴). **Foreign Policy Analysis: Classic and Contemporary Theory** (۲nd ed.). Rowman & Littlefield.

Hopf, T. (۲۰۱۰). **Social construction of international politics: Identities & foreign policies, Moscow, ۱۹۵۵ and ۱۹۹۹**. Cornell University Press.

Halperin, M. H., Clapp, P., & Kanter, A. (۲۰۰۶). **Bureaucratic Politics and Foreign Policy**. Brookings Institution Press.

Howell, M. C., & Prevenier, W. (۲۰۰۱). **From Reliable Sources: An Introduction to Historical Methods**. Cornell University Press.

Jervis, R. (۱۹۷۶). **Perception and Misperception in International Politics**. Princeton University Press.

Katouzian, H. (۱۹۸۱). **The Political Economy of Modern Iran: Despotism and pseudo-modernism, ۱۹۲۶-۱۹۷۹**. Macmillan. <https://link.springer.com/book/۹۷۸۱۳۴۹۰۴۷۸۰۲>.

Katzenstein, P. J. (Ed.). (۱۹۷۸). **Between Power and Plenty: Foreign Economic Policies of Advanced Industrial States**. University of Wisconsin Press.

Katzenstein, P. J. (۱۹۹۶). **The Culture of National Security**. Columbia University Press.

Keddie, N. R. (۲۰۰۳). **Modern Iran: Roots and Results of Revolution**. Yale University Press. <https://yalebooks.yale.edu/book/۹۷۸۰۳۰۰۰۹۸۵۶۳/modern-iran>.

Khong, Y. F. (۱۹۹۲). **Analogies at War: Korea, Munich, Dien Bien Phu, and the Vietnam Decisions of ۱۹۶۵**. Princeton University Press.

Levy, J. S. (۱۹۹۷). **Learning and Foreign Policy: Sweeping a Conceptual Minefield**. In P. Tetlock, S. Kim, & R. Lundgren (Eds.), **Psychology and Deterrence** (pp. ۲۸۹-۳۱۳). University of Michigan Press.

Mahoney, J., & Rueschemeyer, D. (Eds.). (۲۰۰۳). **Comparative Historical Analysis in the Social Sciences**. Cambridge University Press.

Mello, P. A., & Ostermann, F. (Eds.). (۲۰۲۳). **Routledge handbook of foreign policy analysis methods**. Routledge.

Mirsepasi, A. (۲۰۰۰). Intellectual Discourse and the Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran. Cambridge University Press.

Mohammadian, M., & Hajiyousefi, A. M. (۲۰۲۲). The analysis of Iran's foreign policy from a sociohistorical perspective. **SocioStudies**, ۲(۲), ۱-۲۰. https://www.sociostudies.org/upload/socionauki.ru/journal/seh/۲۰۲۲_۲/۰۰۴_Mohammadian.pdf.

Pierson, P. (۱۹۹۶). The Path to European Integration: A Historical Institutional Analysis. **Comparative Political Studies**, ۲۹(۲), ۱۲۳-۱۶۳.

Putnam, R. D. (۱۹۸۸). Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games. **International Organization**, ۴۲(۳), ۴۲۷-۴۶۰.

Ramazani, R. (۱۹۷۰). **Iran's foreign policy ۱۹۴۱-۱۹۷۳: A study of foreign policy in modernizing nations**. University of Virginia Press.

Scott, A. (۲۰۰۸). Theoretical Poverty in Iranian Diplomatic History. **International Journal of Middle East Studies**, ۴۰(۲), ۴۰۳-۴۷۰.

Schumpeter, J. A. (۱۹۰۴). **History of economic analysis**. Oxford University Press.

Strange, S. (۱۹۸۸). **States and Markets: An Introduction to International Political Economy**. Pinter.

Thompson, P. (۲۰۰۰). **The Voice of the Past: Oral History** (۳rd ed.). Oxford University Press.

Tosh, J. (۲۰۰۰). **The Pursuit of History: Aims, Methods and New Directions in the Study of Modern History**. Pearson.

Waltz, K. N. (۱۹۰۹). **Man, the State, and War: A Theoretical Analysis**. Columbia University Press.

Waltz, K. N. (۱۹۷۹). **Theory of International Politics**. Addison-Wesley. <https://www.amazon.com/Theory-International-Politics-Kenneth-Waltz/dp/۰۰۷۰۰۴۸۰۲۶>

Waltz, K. N. (۱۹۷۹). **Theory of International Politics**. New York, NY: McGraw-Hill

Wendt, A. (۱۹۹۹). **Social Theory of International Politics**. Cambridge University Press.

Weldes, J. (۱۹۹۹). **Constructing national interests: The United States and the Cuban Missile Crisis**. University of Minnesota Press.